

SODOBNI PRELOG V SR SLOVENIJI

Problem odnosa človek — priroda

Marijan Klemenčič*

Uvod

Namen razprave je prikazati glavna spoznanja o opuščeni kmetijskih površinah ali sodobnem prelogu na območju SR Slovenije in predstaviti uporabljene metode dela. Članek je povzetek iz obširnejše raziskave (22).

Cilj raziskave je bil razjasnitev naslednjih vprašanj:

- opredelitev pojma sodobni prelog,
- analiza vzrokov njegovega nastanka,
- določitev njegove prostorske razširjenosti,
- izdelava tipologije sodobnega preloga glede na zunanji videz,
- ugotovitev njegovega razvojnega trenda,
- določitev tipov sodobnega preloga glede na različno družbeno in prirodno okolje in
- priprava predlogov za družbenogospodarsko reševanje problemov, ki nastajajo zaradi opuščanja obdelave zemlje in socialne preselitve lastnikov.

Nekako po letu 1960 so se v tradicionalni slovenski pokrajini pojavili elementi, ki kažejo na njen razkroj. To so bili: opuščanje kmetijsko manj ugodnih površin (strmine, razbit in kamnit svet itd.), ozelenjevanje, to je spreminjanje njivskih površin v travniške ter popolno opuščanje obdelovanja kmetijskih površin, ki imajo najboljše prirodne pogoje. Posebno prvemu in zadnjemu procesu se je v geografski literaturi posvečalo precejšno pozornost.

Prvi proces je bil posledica novega vrednotenja kmetijskih površin. Dela kmetijskih površin ni bilo mogoče obdelati s sodobno kmetijsko mehanizacijo, zato so se v prvi fazi pojavile popolnoma opuščene kmetijske površine (nemško Wüstungen), kasneje pa se je na te površine začel širiti gozd. Ta proces je bil enosmeren, nepovratljiv in trajen.

* Univ. asistent, Oddelek za geografijo, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 12, 61000 Ljubljana, YU.

Pojav opuščanja kmetijskih površin na prirodno sicer ugodnih površinah je bil posledica socialnoekonomske preslojitve kmečkih gospodinjstev. Zanj je bilo značilno časovno omejeno trajanje: po določenem času so opuščene površine zopet vključili v proizvodnjo, ki pa je bila lahko drugačna od prvotne.

V resnici je takšno razlikovanje procesov dokaj težavno in to zlasti zaradi močnega prepletanja socialnoekonomskih procesov, trdoživosti agrarne strukture in pestrosti prirodnih pogojev. Zavedati se moramo, da predstavlja predmet naše raziskave zapleten pojav z izredno številnimi elementi ter z različnimi notranjimi in zunanji faktorji, ki imajo večidel dvosmerne učinke.

Sodobni prelog v tuji in domači geografski literaturi

O predelitev preloga. Prelog v pravem, klasičnem pomenu besede pomeni »v sklopu kmetijskega kolobarja neobdelano njivsko površino« (44, str. 510). V tradicionalnem kmetijstvu je bila zaradi primitivne agrarne tehnike potrebna krajša ali daljša prekinitev obdelave z namenom, da si zemlja nabere rudninskih snovi oziroma vlage. Oblike preloga so bile izredno pestre in so bile odvisne od vrednosti prirodnih pogojev za kmetijstvo in od razvitosti agrarne tehnike.

Razen klasičnega (rotacijskega) preloga pa je že od nekdaj obstajala še drugačna oblika, katere nastanek so povzročali določeni zunanji (npr. vojna opustošenja, naravne katastrofe, zmanjšano zanimanje za agrarno dejavnost zaradi možnosti boljšega zaslužka v drugih dejavnostih) ali pa notranji faktorji (pomanjkanje kmečke delovne sile zaradi bolezni ali smrti). Medtem ko je obstajal v angleščini izraz samo za klasični prelog (fallow), pa je poznala vrsta drugih jezikov dva različna izraza za klasični prelog in za stanje, ko zemlja leži neobdelana: nemško Brache — Wüste, francosko jachère — friche, poljsko ugór — odłóg. Pri uporabi slovenskih izrazov naj bi praha, prelog in ledina imeli tudi različne vsebinske pomene, kot je to predlagal S. Ilešič:

p r a h a naj bi pomenila kratek premor zemlje v normalnih rotacijah, ko zemlja počiva, **p r e l o g** naj bi bila daljša opustitev obdelave zemlje in **l e d i n a** naj bi bil neobdelan svet, ki ga začnemo na novo obdelovati (15, str. 51).

Sodobni prelog. V modernem kmetijstvu je praha praktično izgubila svoj pomen, močno pa ga je pridobil prelog. V zadnjih dveh desetletjih so številne raziskave po svetu pokazale na tesno povezanost med opuščanjem kmetijskih površin in hitrim razvojem industrijske dejavnosti in uveljavljanjem moderne kmetijske tehnike. Pri obravnavanju opuščanja obdelave zemlje so se mnogi avtorji premalo zavedali omenjenega osnovnega vzroka in je bilo zato v terminologiji in v tuji literaturi veliko različnih poimenovanj opuščanih površin. V nemški literaturi se je uporabljajl izraz »Sozialbrache«, ki pa se ga je večkrat razumevalo različno. Najbolj se je upoštevala definicija K. Rupperta, ki je pod omenjenim izrazom razumel tista kmetijska zemljišča, ki so

ostala neobdelana zaradi socialne preselitve lastnika (38, str. 231). Poleg omenjenega izraza je obstajala še vrsta drugih, kot psevdo-socialni prelog (6, str. 150), ekonomski, konjunktorni, delovni (38) ali gradbeni prelog (42, str. 21). Za opuščene kmetijske površine, katerih vzrok opuščanja naj bi bile slabe prirodne razmere, se je često uporabljali opisni izraz »neizkoriščena tla z nizko donosnostjo« (nicht genutzten Grenzertragsböden).

V švicarski geografski literaturi se je za proces opuščanja izrabe planinskih pašnikov uveljavil izraz »vergandung«. Danes se je ta izraz, ki je vzet iz žive govornice prebivalcev alpskih dolin, razširil na preostale kulturne kategorije, vključno njive (13, str. 145).

Obrazložitev sodobnega preloga v slovenski geografski literaturi. Le skromno število slovenskih geografov se je pri svojem raziskovanju dotaknilo problema sodobnega preloga. Številne študije, tako agrarnogeografske kot regionalnogeografske, so opozorile na hitro opuščanje obdelave (npr. 20, 32, 39). Nekateri avtorji so tudi ocenili površine v zadnjem času opuščeni kmetijskih zemljišč na posameznih območjih (8, 11, 32, 40, 48).

Tudi v slovenski terminologiji je vladala glede opuščeni kmetijskih površin precejšnja zmešnjava, kar si lahko razlagamo z zanemarjanjem proučevanja tega, sicer izredno aktualnega procesa. Tako sta se npr. enačila izraza prelog in ledina (28, str. 60); socialni prelog je imel različno širok pomen (29, str. 35; 31, str. 22); pojavljalo se je mnenje, da naj bi izraz »njiva v prahi« pomenil v večini primerov njivo, ki je bila opuščena (32, str. 254) itd. Še največ se je ukvarjal s terminologijo opuščeni površin B. Belec, ki se je pri uporabi izrazov za vrste opuščeni vinogradov naslonil na nemško izrazoslovje (3, 4, 5). Po izvoru je ločil socialni in tehnološki prelog, prelog, ki nastane zaradi pomanjkanja sredstev za obnovo, ter prelog v »vinogradniškem kolo-barju«. V fiziognomiji je ločil tri značilne oblike, ki jih je povzel po W. Wendlingu, in pomenijo tri prehodne stopnje od obdelanega kmetijskega zemljišča do »absolutnega« prirodnega rasti: opleveljeni, otravljeni stadij in stadij končne ogozditve.

Delovne metode

Teoretsko izhodišče. Za sedanjo družbenogospodarsko strukturo slovenskega kmetijstva je značilna prehodna stopnja iz pretežno samooskrbnega načina kmetijske proizvodnje v moderno industrijsko produkcijo. Gospodarsko življenje tradicionalnega kmetijstva je bilo zaradi nizke stopnje razvoja proizvodnih sil in proizvodnih odnosov izredno togo in statično. Nasprotno temu pa je moderno kmetijstvo veliko bolj odprto in je zato zelo občutljivo za delovanje številnih zunanjih faktorjev. Novi sistem se ni mogel v polni meri razviti, saj so ga ovirali stara agrarna struktura, odnos družbe do kmetijstva in obstoječa zakonodaja.

Metode dela. Raziskava je bila sestavljena iz dveh osnovnih delov:

- iz ugotavljanja opušenih površin in
- njihovega opredeljevanja glede na vzroke nastanka.

Prvi del raziskave je obsegal kartiranje izrabe tal v posameznih katastrskih občinah. Da bi bili rezultati kar najbolj realni oziroma, da bi bila možna njihova posplošitev, je bilo treba pri izbiri vzorcev upoštevati vse tipe družbenogospodarskih in prirodnih okolij. Pri tem so bile upoštevane naslednje tri tipologije slovenskega prostora: pokrajinsko-tipološka (16), demogeografska (25) in tipologija spreminjanja izrabe zemljišč (30). Znotraj omenjenih tipologij smo izbrane vzorce razvrstili na naslednji način:

	Pokrajinska tipologija (16)	Demo- grafska tipologija (25)	Tipologija spreminjanja izrabe zemljišč (30)
1. k. o. Radovljica	I 2	1	II 2
2. Voklo	II 4	1	II 1
3. k. o. Podvrh	II 3	6	I 1
4. k. o. Prosenjakovci	III 1	6	II 1
5. k. o. Sebeborci	III 2	4	II 1
6. k. o. Ždinja vas	III 10	1	II 1
7. k. o. Kozjane	V 12	6	I 2
8. k. o. Krajna vas	V 7	3	I 1
9. k. o. Ankaran	V 9	1	IV 1

Pri izbiri vzorcev smo se naslonili na Ilešičevo pokrajinsko-tipološko regionalizacijo Slovenije (16), tako da posamezni vzorci predstavljajo vse glavne pokrajinske tipe v Sloveniji (alpske, predalpske, subpanonske, subpanonsko-subdinarske in mediteranske pokrajine).

Izbira sond je upoštevala tudi tipe demografskih področij, ki jih je opredelil V. Klemenčič (25) in to demografsko neogrožena, demografsko relativno ogrožena in demografsko absolutno ogrožena področja.

Kot tretji kriterij izbire vzorcev smo upoštevali Medvedovo karto tipov spreminjanja izrabe zemljišča v SR Sloveniji (30). Vzorci zastopajo območja, ki so v razdobju 1954—1967 izkazovala tendenco ogozdovanja, ozelenjevanja in intenzifikacije. Manjka le vzorec, ki bi predstavljal območje za močno urbanizacijo.

V prvi fazi dela je bilo v raziskavo vključenih veliko več vzorcev, kar pa se je kasneje pokazalo kot nepotrebno, saj ni prineslo nobenih bistveno novih spoznanj.

V vzorcih je bil predmet neposrednega proučevanja zemljiška parcela, za katero smo skušali dobiti čimveč parametrov o njeni izrabi in sicer o prirodnih razmerah, načinu izrabe, velikosti parcele, velikosti posesti lastnika parcele in o njegovih socialnih razmerah. Vrednosti

parametrov (za vse parcele znotraj katastrske občine) za posamezne parcele smo ugotovili s terenskim delom (kartiranjem in anketiranjem), kabinetskimi delom (merjenje površin in oddaljenosti parcel) ter z iskanjem informacij na katastrskih uradih in geodetskih zavodih.

V prvi fazi dela smo podvrgli raziskavi vse parcele, da bi dobili razmerje med opuščeni in neopuščeni parcelami, v drugi fazi pa smo v nadaljnji raziskavi proučevali samo opuščene parcele.

Analiza parcel, opuščeni najmanj eno leto, je bila izvedena v dveh etapah: z določevanjem vrednosti za posamezne parametre in z ugotavljanjem najbolj verjetnih vzrokov za opuščanje obdelave. Vrednost vsakega parametra je bila izražena v točkah. Razpon teh vrednosti je bil pri posameznih parametrih različen. Navajamo dva primera točkovanja:

Posestna struktura	Prirodne razmere		
	vrednost točk	vrednost prir. pogojev za kmetijstvo	vrednost točk
pod 0,5	1	neprimerni pogoji	1
0,5—2	2	zelo slabi pogoji	2
2—3	3	slabi pogoji	3
3—5	4	dobri pogoji	4
5—8	5	odlični pogoji	5
8—10	6		
nad 10	7		

V drugi fazi je bilo treba — na podlagi čim bolj objektivnih meril — ugotoviti faktor ali skupino faktorjev, ki je povzročila opuščanje obdelave parcele. To je bilo izvedeno z določitvijo »kritičnih vrednosti« za posamezne parametre. Te vrednosti so bile izbrane na podlagi rezultatov nekaterih prejšnjih empiričnih raziskav in poznavanja agrarne strukture. Ta delovna operacija je bila zaradi določene subjektivnosti najbolj problematičen del raziskave.

»Kritične vrednosti« za posamezne elemente agrarne strukture, pri katerih naj bi bila meja med kolikor toliko rentabilnim kmetovanjem, so bile naslednje:

— velikost parcele: 1000 m² za njivo, kar pomeni, da kmetovanje ni ekonomično na parceli, manjši od 10 arov. S pomočjo »koeficientov intenzivnosti« (po Kopeču) so bile izračunane podobne vrednosti za ostale kulturne kategorije: vinograd 750 m², sadovnjak 1500 m², travnik 0,5 ha, pašnik 1 ha;

— posestna struktura: 5 ha. Raziskave so pokazale, da 5-hektarska posest predstavlja bolj ali manj izrazito mejo — kmetijska produkcija se na posestvu z več kot 5 ha običajno nadaljuje, medtem ko je pri manjših obratih opaziti opuščanje kmetovanja (21);

— socialnoekonomska struktura gospodinjstev: socialnoekonomsko preslajanje poteka v kmečkih gospodinjstvih na kmečkih obratih vseh velikosti, pri čemer prihaja do končne preslojitve v neagrarne dejavnosti le na najmanjših kmetijah (21). Delno preslojeno gospodinjstvo na majhnem posestvu nam tako skoraj zanesljivo govori o socialnoekonomskih vzrokih opuščanja obdelave zemlje;

— oddaljenost parcel: 1500 metrov oddaljena parcela naj bi predstavljala kritično mejo za vse oblike transporta;

— nagnjenost terena: upoštevana je bila samo pri obravnavi vinogradniškega območja Trške gore. Za vinograde neugodno nagnjenost smo smatrali pobočja strmejša od 18° in položnejša od 12° (29);

— prirodne razmere: ocenitev prirodnih razmer s tremi ali manj točkami naj bi pomenila, da tak teren ne dopušča ekonomičnega kmetovanja, kar naj bi bil zadosten razlog za opuščanje obdelave.

Navajamo, kako smo določili elemente z vrednostjo pod »kritično vrednostjo« za nekaj opuščanih parcel v k. o. Zdinja vas:

1 — kulturna kategorija (C = vinograd)	1	2	3	4	5	6
2 — velikost parcele						
3 — velikost posesti lastnika	C	6	5	<u>1</u>	2	<u>3</u>
4 — socialnoekonomska struktura gospodinjstva	C	3	<u>2</u>	<u>1</u>	2	<u>3</u>
5 — nagnjenost parcele	C	<u>2</u>	<u>1</u>	<u>3</u>	2	<u>3</u>
6 — prirodne razmere	C	3	6	<u>1</u>	2	<u>3</u>
— — element z vrednostjo pod »kritično vrednostjo«	C	<u>2</u>	<u>4</u>	<u>1</u>	2	5

Opredeleitev in tipologija sodobnega preloga

Specifične družbenogospodarske razmere kar vsiljujejo preimeno- vanje sodobnega preloga v socialnoekonomski prelog, s čimer je poudarjen vzrok nastanka opuščanih kmetijskih površin, prvotno kmetijsko izkoriščenih. Na nastanek opuščanih kmetijskih površin vpliva cela vrsta vzrokov, največkrat v vzajemnem delovanju; med njimi so najvažnejši naslednji:

— spremenjena socialnoekonomska struktura sodobne družbe kot posledica znanstveno-tehnične revolucije spreminja odnos človeka do prirodnega okolja;

— neustreznost elementov tradicionalne agrarne strukture, ki jo še v veliki meri vzdržuje zakonodaja;

— slaba organizacija celotnega spektra neprodukcijskega dela agrarne proizvodnje (agrarna politika, tržne razmere, organizacija agrotehnične službe itd.).

Med množico dejavnikov, ki so določali način izrabe tal, je bil običajno eden posebno nestabilen glede na ostale. Ker je zaradi njega prišlo

do opuščanja obdelave, lahko po njem poimenujemo posamezne tipe preloga. Predlagamo uporabo naslednjih izrazov, ki pa seveda ne morejo biti dokončni in popolni.

Socialni prelog nastopi zaradi socialne preslojitve lastnika.

Ekonomski prelog se pojavlja zaradi neekonomičnosti nadaljnje izrabe kmetijske površine.

Tehnični prelog nastopi tam, kjer prirodne razmere ne dopuščajo uporabo kmetijske mehanizacije.

Funkcijski prelog je posledica čakanja na prevzem nove (neagrarne) funkcije.

Sodobni prelog glede na zunanji izgled. Bolj kot za druge površine je za zemljišča v prelogu pomemben čas. Že v kratkem časovnem razdobju se lahko bistveno spremeni zunanja podoba opuščenih površin. Glede na zunanji videz predlagamo uporabo naslednje vrste preloga:

1. Prikriti (relativni) prelog;
2. Prelog prve stopnje;
3. Prelog druge stopnje;
4. Pušča.

»Prikriti ali relativni prelog« označuje kmetijske površine, na katerih je kmetijska proizvodnja izredno ekstenzivna in često obstaja navidezna obdelava zaradi strahu pred administrativnimi sankcijami glede lastništva.

Za površine v »prelogu prve stopnje« je značilna začetna faza opuščanja, to je nekako tri leta po popolni opustitvi obdelave. V tem času se v polni meri razbohotita trava in plevel, ki lahko dosežeta višino celo do enega metra.

»Prelog druge stopnje« pomeni prehodno obliko od opuščene kmetijske površine do vzpostavitve prirodne vegetacije. V zunanjem izgledu dobivajo opuščene površine izraz prave divjine z grmičevjem. Prav grmovje naj bi bilo lahko prvi znak za opredelitev opuščenih površin glede na zunanji videz.

»Pušča, tudi pustota ali pustika« predstavlja zaključni del prehoda od kmetijskih tal do malo vrednih in v nobeni obliki izkoriščanih površin. R. Pipan govori o »podivjani pokrajini«, saj gre za stihijsko nastalo strnjeno drevesno rastje, ki je gospodarsko izredno revno (»napol prazni gozd«). Ta rastlinska oblika je daleč od ustaljene rastlinske formacije, to je od stopnje »klimaksa«, ko se uveljavijo drevesne združbe z vrstami, ki jim druge vrste ne morejo konkurirati (35, str. 28).

Omenjene oblike opuščenih površin veljajo za vse kategorije kmetijskih površin, pri čemer pa ostaja odprto vprašanje njihovega nadaljnega izkoriščanja. Opuščene površine lahko po določenem časovnem razdobju prevzamejo novo funkcijo (ni nujno da ponovno agrarno), ali pa ostanejo brez posebne gospodarske vloge, tako da jih preraste gozdna vegetacija.

Vzroki nastanka in značilnosti sodobnega preloga v Sloveniji

Sodobni prelog se pojavlja v vseh prirodnih in socialnoekonomskih okoljih. Razlike med posameznimi območji so le v intenzivnosti procesa opuščanja ter v obsegu opuščenih površin. Raziskava je pokazala na presenetljivo močno ujemanje posameznih tipov socialnoekonomske strukture z določenimi stopnjami opuščanja obdelave.

Na podlagi skromne analize socialnoekonomskih procesov v obravnavanih katastrskih občinah (gibanje števila prebivalstva, socialnoekonomska struktura gospodinjstev, gibanje deleža aktivnega kmečkega prebivalstva) ter oznake obsega in vrste sodobnega preloga v posameznih katastrskih občinah smo lahko opredelili štiri značilne tipe območij, ki se razlikujejo med seboj glede na različen obseg in razvoj opuščenih površin.

Glede na socialnoekonomske procese so se vzorčne katastrske občine razvrstile v naslednje tipe:

1. Močan porast prebivalstva ob stalni deagrarizaciji (Radovljica, Ankaran);

2. Srednje močan porast prebivalstva ob zmerni deagrarizaciji in stabilni strukturi (Voklo);

3. Stagnacija števila prebivalstva ob zmerni deagrarizaciji (Ždinja vas, Podvrh, Krajna vas, delno Sebeborci);

4. Stalen padec prebivalstva ob stalni deagrarizaciji (Prosenjakovci);

5. Močan padec prebivalstva ob stalno visoki stopnji aktivnega kmečkega prebivalstva (Kozjane).

Na podlagi analize opuščenih površin so bile vzorčne katastrske občine razvrščene v naslednje skupine:

a) Ankaran, Radovljica, Krajna vas, Kozjane, ki so imele precejšnje površine v prelogu in to na vseh kulturnih kategorijah;

b) Prosenjakovci, Sebeborci: prizadete so bile vse kategorije kmetijskih zemljišč, vendar v manjši meri kot v prvi skupini;

c) Ždinja vas, Podvrh: v obeh katastrskih občinah se je pojavljal prelog na »problematičnih« kulturnih kategorijah (vinograd, pašnik), medtem ko je bilo precej njivskega sveta v prikitem socialnem prelogu;

d) Voklo, kjer je bil pravi prelog omejen na sadovnjake in so bili posamezni primeri prikritega preloga na njivah.

Primerjava med obema tipologijama je omogočila opredelitev štirih osnovnih tipov območij z različnim obsegom in razvojem opuščenih kmetijskih površin.

1. Procesi razkroja tradicionalne agrarne pokrajine so bili najintenzivnejši v krajih najmočnejšega in najšibkejšega učinkovanja neagrarnih dejavnosti (primer Radovljica, Ankaran, Kozjane). Razvoj kulturne pokrajine je bil seveda različen. V prvem primeru je šlo za sorazmerno enakomerno prostorsko razporeditev površin v prelogu s poudarkom na mestnem robu. Stopnjo intenzivnosti (ne)obdelave parcel je določal socialnoekonomski položaj lastnika.

V prometno težko dostopnih predelih, brez možnosti vključevanja prebivalstva v neagrarni dejavnosti, je prihajalo do odmiranja kulturne pokrajine. To se je kazalo v popolni opustitvi obdelave, sprva najbolj oddaljenih parcel, v predzadnji fazi pa tudi parcel v neposredni bližini naselja (Kozjane).

2. Močni in nenadni premiki v socialnoekonomski strukturi prebivalstva so povzročili močne spremembe v načinu izrabe tal. Tak primer so bili Prosenjakovci, kjer so se z odseljevanjem in istočasnim precejšnjim preslojevanjem v zadnjih 15 letih že pokazale posledice v nenadnem in močnem razkroju tradicionalne izrabe tal.

3. V območjih s težavnejšim vsakodnevnim odhajanjem na delo, kjer so bili učinki deagrarnizacije prisotni že dalj časa v zmerni obliki, je prihajalo do trojnih procesov:

— do sorazmerno skromnega opuščanja njivskih površin;

— do močnega procesa ozelenjevanja, ki je v veliki večini primerov odražal spremembo socialnoekonomskega položaja lastnika;

— in do intenzivnega opuščanja obdelave kmetijskih zemljišč z »mejno rodnostjo tal«, to je predvsem tistih zemljiških kategorij, ki so bile izrazit primer preživele potrebe po maksimalni zkoriščenosti zemlje. Sem so sodile pašniške površine na kraškem svetu in v sredogorju (primer Krajna vas in Podvrh) ter vinogradi na manj ugodnih območjih (primer Sebeborci).

Specifičnost tega procesa je bilo postopno prilagajanje (adaptacija) tradicionalne agrarne strukture pogojem modernega gospodarstva. Socialni prelog je zajel sorazmerno skromne površine.

4. Socialnoekonomsko stabilna območja* so se tudi navzven manifestirala s skromnim obsegom površin v prelogu. Povečini se je pojavljala na površinah, ki niso bile več funkcionalne (sadovnjak). V ta tip so spadali nekateri manjši predeli na Kranjsko-sorškem polju, v Spodnji Savinjski dolini itd.

Ne samo iz podrobne analize vzrokov nastanka površin v sodobnem prelogu, ampak tudi iz regionalne analize vzorcev je bila razvidna socialnoekonomska komponenta nastanka sodobnega preloga. Kakor je potekal razvoj socialnoekonomske strukture slovenske družbe po specifični poti (preko nešteti tipov polkmečkih gospodinjstev), tako je tudi razvoj agrarne pokrajine sledil tem posebnostim. Kljub preslojevanju iz kmečkega v polkmečki in nekmečki stan je vendar ostajalo veliko prebivalstva na starem domu, ostajali pa so tudi lastniki zemlje. Tako smo dobili kmetijska zemljišča s funkcionalnim in nefunkcionalnim lastništvom. Zemljišča, ki so bila v rokah lastnikov, ki so imeli zelo malo ali pa nič stika z zemljo, pa bi lahko uvrstili med površine v prikritem ali potencialnem socialnem prelogu.

* Pod tem izrazom razumemo pretežno agrarna območja z zmernim povečevanjem števila prebivalstva in z modernim načinom kmetovanja, ki ga omogoča ugodna agrarna struktura in deloma tudi močna specializacija kmetijske proizvodnje.

Obseg opuščenih površin

Kmetijska statistika ne vodi evidence opuščenih površin. Na podlagi primerjave podatkov o strukturi zemljiških kategorij za posamezne katastrske občine smo zato lahko sledili le procesu spreminjanja strukture zemljiških kategorij. Žal pa so se uradni podatki toliko razlikovali od dejanskega stanja, da so bili praktično neuporabni. Tako npr. je kartiranje pokazalo, da je od celotne površine njivskega sveta, kakršno izkazujejo podatki geodetske uprave za leto 1973, bilo v resnici obdelanih le 14 % njiv.

V obravnavanih katastrskih občinah so bile za posamezne kulturne kategorije ugotovljene naslednje opuščene površine (v ha oziroma deležu opuščenih površin od površine ustrezne kulturne kategorije v k. o.):

	Njive		Vinogradi		Travniki		Pašniki		Sadovnjaki	
	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
Radovljica	2,3	8,8	—	—	16,3	62,1	7,2	27,5	0,4	1,6
Podvrh	0	—	—	—	0	—	53,6	43,0	0,2	2,4
Prosenjak	9,2	5,8	0,5	3,4	2,5	2,1	0	—	0,4	2,6
Sebeborci	8,1	2,0	0,6	5,0	0,5	0,3	0	—	16,8	58,3*
Zdinja vas	—	—	6,1	6,7	—	—	—	—	—	—
Kozjane**	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Voklo	0	—	—	—	0	—	0	—	—	—
Krajna vas	5,1	9,2	0	—	4,3	3,0	19,4	58,0	—	—
Ankaran	40,7	16,6	3,2	31,6	6,5	12,8	3,6	17,0	10,3	70,6

Njivske površine. Opuščenih njivskih površin skorajda ni bilo v hribovskih predelih, kjer je stagniralo prebivalstvo in v nižinskih predelih z relativno ugodno agrarno strukturo (Kranjsko-sorško polje, Spodnja Savinjska dolina). Največji obseg opuščenih njivskih površin smo zasledili na območjih z največjim razmahom neagrarnih dejavnosti ter neugodno agrarno strukturo (primer Radovljica, robovi večjih mest). Za k. o. Radovljica je bilo npr. v l. 1974 ugotovljenih 2,3 ha opuščenih njivskih površin (8,8 % njiv), od tega polovica zaradi socialnoekonomskih vzrokov, kar 58 % pa zaradi spremenjene funkcije prostora (gradbene parcele). L. 1968 se je očitno šele začel proces opuščanja njiv, saj jih je bilo takrat le 0,2 ha v prelogu. V istem času je bila spremenjena v travnike več kot polovica njiv, kar je nov dokaz socialnoekonomskih sprememb v kmetijstvu. Približno enak potek ozelenjevanja njiv se je odvijal v k. o. Podvrh.

Poglaviten vzrok opuščanja njiv v k. o. Prosenjakovci so bile majhne in razpršene parcele in le v 9 % primerov prirodne razmere.

Podobno je bilo tudi v k. o. Sebeborci, kjer se je pokazala tesna povezava med opuščenimi parcelami in socialnoekonomsko strukturo gospodinjstev. Najbolj so opuščali majhne in oddaljene parcele (nad 2 km).

* Podatek ni primerljiv z ostalimi, ker vključuje vse neoskrbovane sadovnjake.

** Površine so praktično nezmerljive, ker gozdno gospodarstvo izvaja obsežno akcijo pogozdovanja.

Kot v drugih hribovskih območjih so tudi v k. o. Kozjane bile njive spremenjene v travnike in le v neposredni bližini naselja so ohranile prvotno funkcijo.

Na krasu sta bila za opuščanje njiv odločilna dva motiva, ki često nastopata povezano: premajhna velikost parcel in neugodne prirodne razmere (skupno 80 % primerov za k. o. Krajna vas). Tudi v k. o. Ankaran je bilo mogoče opaziti izredno močno opuščanje najbolj oddaljenih parcel. Nenavadno velik obseg opuščenih njiv v l. 1974 (40 ha) je nastal zaradi spreminjanja funkcije prostora ob obali; sem se namreč širi industrijska in pristaniška cona Kopra.

Vinogradi. Ločiti moramo dve vrsti vinogradov: vinograde, ki so bili bistveni del kmečkega gospodarstva (k. o. Ždinja vas), ter tiste, ki so pomenili le skromno dopolnilo agrarnemu gospodarstvu, saj so prirodni pogoji komaj omogočali uspevanje vinske trte (k. o. Prosenjakovci in k. o. Sebeborci).

Za prve je bilo značilno, da so bili najpomembnejši dejavniki opuščanja neustrezne socialno-posestne razmere lastnikov zemlje (61 % primerov), pri čemer je igrala posebno vlogo oddaljenost parcel, saj je bilo 70 % opuščenih vinogradov v lasti zunanjih lastnikov. Prirodni dejavniki so kot edini vzrok opuščanja nastopali le v enem primeru, v vseh ostalih je bil vzrok neprimerna socialno-posestna struktura.

Pri drugem tipu vinogradov je prihajalo do preloma zaradi opuščanja polikulturalnega kmetovanja, izredno razdrobljenih parcel in velikega števila zunanjih lastnikov.

Sadovnjaki. Pri določevanju stopnje opuščenosti nam nobena kulturna kategorija ni povzročala toliko težav kot ravno sadovnjaki. Popolno opuščenost je bilo mogoče ugotoviti le ob zapuščenih domovih (odselitev ali smrt lastnika). Za tradicionalne oblišne sadovnjake pa je analiza pokazala,

— da se je opuščanje kazalo v obiranju (pobiranju) sadja z neoskrbovanega drevja;

— da ni bilo bistvenih razlik med deležem opuščenih sadovnjakov in socialnoekonomsko strukturo gospodinjestev, kar je pomenilo,

— da je tradicionalna oblika oblišnega sadovnjaka postala nefunkcionalna tako za kmeta kot nekmeta.

Travniki. Travniki običajno obsegajo prirodno ugodne površine, poleg tega pa ustrezajo današnji prevladujoči obliki kmetovanja — polkmečkim obratom. Študije so namreč pokazale, da so polkmečka gospodarstva ohranjala predvsem živinorejsko produkcijo, ki je ob skromnem številu živine z majhnimi investicijami (motorna kosilnica) bistveno olajševalo težavnost kmečkega dela. Popolnoma opuščeni travniki so bili sorazmerno redki, v večjem obsegu smo jih našli le na območjih z močno socialnoekonomsko preobrazbo.

V k. o. Prosenjakovci so bile opuščene parcele izrazito majhne (manjše od 1000 m²) ter precej oddaljene od vasi (40 % parcel leži več kot 1,5 km izven vasi).

Nekoliko drugačno sliko je nudila k. o. Radovljica, kjer smo opuščene travniške površine lahko opredelili z naslednjimi tipi preloma:

tehnični 55 %, gradbeni 25 %, socialni 15 % in ekonomski 7 %. Dinamiko opuščanja smo razbrali iz zunanjega videza opuščeni površin: opuščeni travniki z nepokošeno travo so obsegali 29 % opuščeni travniških površin, preraščeni z gostim divjim travinjem 58 % in preraščeni z grmovjem 35 %.

Pašniki. Pašniki so v največji meri izraz maksimalne kmetijske izrabe tradicionalnega kmetijskega gospodarstva, zato jih marsikje opuščajo. Sedanji delež opuščeni pašniških površin pomeni samo trenutno stanje, prerez dalj časa trajajočega procesa.

Za k. o. Radovljica je bilo ugotovljeno, da ima kar 87 % opuščeni pašniških površin značaj tehničnega in le 13 % socialnega preloga. V Škofjeloškem hribovju se je pokazalo, da so predvsem večja gospodarstva (mešana z nad 10 ha in kmečka z več kot 20 ha zemlje) najmočneje opuščala izrabo pašnikov (70 % vseh parcel), kar je bilo posledica pomanjkanja kmečke delovne sile in neekonomičnosti izrabe; četrtnina opuščeni parcel je bila namreč manjših od 10 arov.

Sklep

Sodobni prelog je izraz dveh procesov:

— socialnoekonomske preobrazbe klasične agrarne družbe, ki ob nespremenjeni agrarni strukturi v povsem drugačnih socialnoekonomskih razmerah ne more najti ustrezne ekonomske osnove za kmetijsko izrabo zemlje in

— novega vrednotenja kmetijskih zemljišč, ko ob uporabi modernih kmetijskih strojev in s prehodom od maksimalnega na optimalni način kmetijske izrabe prostora prihaja do izločanja dobršnega dela zemljišč iz kmetijske produkcije.

Sodobni prelog je zajel vse kulturne kategorije, posebno še tiste, ki so specifičen izraz tradicionalnega kmetijskega gospodarstva (pašniki, senožeti, sadovnjaki in vinogradi v predelih s slabimi prirodnimi pogoji). Je izraz nenadnega porušenja ravnotežja med socialnoekonomskim položajem lastnika zemlje in naravnimi možnostmi za kmetijsko proizvodnjo.

Razmere v slovenskem prostoru opozarjajo, da obseg opuščeni kmetijskih površin še ne kaže na večje premike v agrarni strukturi, pač pa opozarja na prelomne, kritične etape.

Literatura — Bibliography

1. Albarre, G., Le Reboisement des Terres Agricoles en Lorraine Belge, Revue Belge de Géographie, 1968, 92—3, p. 57—91.
2. Arh, K., Geografija mesta Radovljica, diplomatska naloga, Ljubljana, 1969.
3. Belec, B., Divergenca v socialnogeografskem razvoju vinogradniške pokrajine kot element odmiranja slovenskega agrarnega prostora, Geographica Slovenica 3, Ljubljana, 1974, p. 41—51.

4. Belec, B., Razširjenost in nekatere značilnosti družbenega vinogradništva v Severovzhodni Sloveniji, CZN, XLIII, 8, 1972, p. 298—306.
5. Belec, B., Vinogradništvo kot dejavnik prostorske preobrazbe v Sloveniji, CZN, XLIV, 9, 1973, p. 138—198.
6. Borchert, C., Über verschiedene Formen von Sozialbrache, Münchner Studien zur Sozial und Wirtschaftsgeographie, 1968, 4, p. 143—155.
7. Born, M., Wüstungen und Sozialbrache, Erdkunde, XXII—2, 1968, p. 145—152.
8. Ciglar, M., Zaraščanje kmetijskih površin in propadanje kulturne pokrajine, Zelena knjiga o ogroženosti okolja v Sloveniji, Ljubljana, 1972, p. 82—85.
9. Clibbon, P. B., Changing Land Use in Terrebonne Country, Québec, Cahiers de Géographie de Québec, 8—15, 1965—64, p. 5—41.
10. Encyclopaedia Britannica, vol. 9, 1965.
11. Gams, I., Lovrenčak, F., Ingolič, B., Krajna vas, študija o prirodnih pogojih in agrarnem izkoriščanju Krasa, Geografski zbornik, XII, 1971, p. 221—261.
12. George, P., Dictionnaire de la Géographie, Paris 1970.
13. Gresch, P., Vergandete Agrarareale im Oberen Goms, Geographica Helvetica, 27—4, 1972, p. 145—148.
14. Hartke, W., Die »Sozialbrache« als Phänomen der geographischen Differenzierung der Landschaft, Erdkunde, X, 1956, p. 257—269.
15. Ilešič, S., Diskusijski prispevek, Geographica Slovenica 3, Ljubljana 1974, p. 31.
16. Ilešič, S., Slovenske pokrajine (Geografska regionalizacija Slovenije), Geografski vestnik XLIV, 1972, p. 9—33.
17. Ilešič, S., Transformations Récentes du Paysage Rural Traditionnel en Slovénie, L'Habitat et les Paysages Ruraux d'Europe, Liege, 1971, p. 227—238.
18. Jäger, H., Sozialbrache in Unterfranken, Berichte zur deutschen Landeskunde, 21—1, 1958, p. 135—157.
19. Jeršič, M., Lojk, J., Olas, L., Vojvoda, M., Kmetijska proizvodnja in izraba tal v vasi Sebeborci v Prekmurju, Geografski vestnik XXXIV, 1963, p. 81—97.
20. Jeršič, M., Družbena geografija blejskega kota, dokt. diser., Ljubljana, 1965.
21. Klemenčič, M., Socialnogeografska transformacija podeželja na primeru vzhodne Gorenjske, Geographica Slovenica 3, Ljubljana, 1974, p. 90—102.
22. Klemenčič, M., Sodobni prelog kot indikator transformacije pokrajine v Sloveniji, mag. naloga, Ljubljana, 1975.
23. Klemenčič, V., Funkcija kmetijstva v industrijski družbi, Razvoj kmetijstva v prostoru SR Slovenije, IGU, Ljubljana, 1970, p. 3—22.
24. Klemenčič, V., Prostorska diferenciacija Slovenije po selitveni mobilnosti prebivalstva, Geografski zbornik, XII, 1971, p. 135—211.
25. Klemenčič, V., Tipi demografskih področij SRS, karta 1 : 750 000 s komentarjem, IGU, Ljubljana, 1972.
26. Logonder, S., Geografska transformacija Starega vrha nad Škofjo Loko, mag. naloga, Ljubljana, 1975.
27. Marn, S., Regionalna geografija Trške gore, dipl. naloga, Ljubljana, 1974.
28. Medved, J., Mežiška dolina, Socialnogeografski razvoj zadnjih sto let, Ljubljana, 1967.
29. Medved, J., Nekateri elementi za prostorsko načrtovanje kmetijstva v SRS, Razvoj kmetijstva v prostoru SR Slovenije, IGU, Ljubljana, 1970, p. 22—91.
30. Medved, J., Spremembe v izrabi zemljišča in preslajanje kmečkega prebivalstva v Sloveniji v zadnjih dveh desetletjih, Geografski vestnik, XLII, 1970, p. 3—31.
31. Medved, J., Vpliv socialnih dejavnikov na izrabo zemljišča, Geographica Slovenica 3, Ljubljana, 1974, p. 20—31.

32. Meze, D., Samotne kmetije na Solčavskem, Geografski zbornik, VIII, 1963, p. 223—276.
35. Moritsch, A., Das Nahe Triester Hinterland, Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas, VII, 1969.
34. Otremba, E., Die Gestaltungskraft der Gruppe und der Persönlichkeit in der Kulturlandschaft, Sozialgeographie, uredil W. Storkebaum, Darmstadt, 1969, p. 104—121.
35. Pipan, R., Podivjana pokrajina, Gozdarski vestnik, XXXIII-1, 1975, p. 27—30.
36. Rathjens, C., Zum Stand der Sozialbrache und Vergrünlandung im Saarlande, Berichte z. deutschen Landeskunde, 21-1, 1958, p. 110—112.
37. Ruppert, K., Zur Entwicklung der Sozialbrache in Süd- und Westdeutschland, Berichte z. deutschen Landeskunde, 21-1, 1958, p. 119—125.
38. Ruppert, K., Zur Definition des Begriffes »Sozialbrache«, Erdkunde, XII-5, 1958, p. 256—241.
39. Titl, J., Socialno geografski problemi na Koprskem, dokt. disert., Ljubljana, 1965.
40. Vojvoda, M., Spreminjanje gospodarskih funkcij in fiziognomije sezonsko poseljenega pasu v slovenskih Alpah v zadnjih 10 letih, IGU, Ljubljana, 1967.
41. Vresk, M., Socijalni ugar i drugi oblici napuštanja agrarne aktivnosti kao posljedica emigracije i socijalnog diferenciranja stanovništva, Geografski glasnik, 33—34, 1971—72, p. 79—89.
42. Wehrle, R., Agrargeographische Untersuchungen im Raume von Zürich, Geographica Helvetica, XVII-1, 1962, p. 1—45.
43. Wendling, W., Die Begriffe »Sozialbrache« und »Flurwüstung« in Etymologie und Literatur, Berichte z. deutschen Landeskunde, 35-2, 1965, p. 264—310.
44. Westermann Lexikon der Geographie, Braunschweig, 1968.
45. Zajc, J., Agrarna geografija Voklega, sem. naloga, Ljubljana, 1973.
46. Zakšek, M., K. o. Kozjane, primer področja odmiranja, sem. naloga, Ljubljana, 1974.
47. Zelena knjiga o ogroženosti okolja v Sloveniji, gl. urednik S. Peterlin, Ljubljana, 1972.
48. Zgonik, M., Spreminjanje izrabe tal kot element preobrazbe pokrajine v Dravski dolini, dokt. disertacija, Maribor, 1970.
49. Zschocke, R., Vergrünlandung, Vergetreidung, Aufforstung und Sozialbrache in Nordrhein, Berichte z. deutschen Landeskunde, 21-1, 1958, p. 137—149.

LA FRICHE CONTEMPORAINE EN SLOVÉNIE

Marijan Klemenčič

(Résumé)

En espace de vingt ans derniers un élément nouveau a paru dans le paysage rural en Sloveunie, ces sont des labours abandonnés. Il ne s'agit pas d'une pause dans la cultivation traditionnelle mais d'une omission du labour à temps indéterminé.

C'est la structure agraire impropre qui a provoqué la formation des labours abandonnés, ne correspondant pas à l'économie agricole moderne et formant, après la dernière guerre mondiale, des ménages mixtes très nombreux. Ils sont appelés fréquents, à cause de la condition socio-économique de leur formation, comme la friche sociale (Sozialbrache).

On considère des labours abandonnés comme l'expression des procèses du temps moderne, c'est à dire, on peut les définir comme la friche contemporaine.

À l'égard de la cause d'abandonnement des labours on peut distinguer quelques sortes de la friche contemporaine:

Friche sociale: des labours abandonnés, provoqués par le changement de la position sociale du propriétaire.

Friche économique: des labours abandonnés parce qu'on ne vaut pa la peine d'utilisation.

Friche technique: des labours abandonnés parce que des conditions naturelles rendent vain l'usage de la mécanisation agricole.

Friche fonctionnelle: des labours abandonnés à cause d'attente à une fonction nouvelle.

L'analyse précise des parcelles abandonnées dans neuf communes cadastrales a rendu évident que la friche contemporaine s'étend aux tous catégories de l'utilisation du sol, surtout aux quelques d'eux, étant l'expression spécifique d'économie agricole traditionnelle avec l'utilisation du sol en manière maximum (des pâturages, des prés, des jardins fruitiers et des vignobles dans régions avec des conditions naturelles inconvenientes). Des superficies de la friche contemporaine étendent des surfaces notamment vastes à la marge des villes où le paysage rural est sous pression la plus forte des activités nonagaires et dans les régions les plus éloignées des centres industriels. En premier cas (l'exemple de commune cadastrale de Radovljica) 8,8% des champs étaient abandonnés en 1974; demi d'eux étaient en friche sociale et un tiers en »friche de bâtir« (à cause d'avance d'urbanisation).

Part des champs en friche contemporaine étaient, pour la Slovénie en général en 1974, au dessus de 2%, à l'exception de partie centrale de bassin de Ljubljana, de Spodnja Savinjska dolina et des parties montagneuses de la Slovénie occidentale, au voisinage des centres industriels. Conditions favorables de la propriété, l'usage de la mécanisation agricole, la production marchandises liée avec la spécialisation et des possibilités de vente assez avantageuses dans les régions avec l'économie agricole la plus développée en Slovénie d'un part, la »mise en herbe« dans les régions montagneuses d'autre part, retient la formation de la friche contemporaine.

Part des vignobles abandonnés est une fois plus haut de celle des champs. On doit mentionner que deux tiers des vignobles abandonnés appartiennent aux propriétaires externe.

Parmi des catégories de l'utilisation du sol, des prés manifestent la plus grande stabilité qui coïncide avec l'élevage du bétail comme l'orientation prédominante de l'économie agricole en Slovénie.

Des pâturages et des prairies éprouvent le procès d'abandonnement le plus fort. En 1974 demi des pâturages actuels étaient exclus d'exploitation agricole.

Recherches de la friche contemporaine en Slovénie ont montré, qu'il appelle l'attention d'étapes critiques du développement socio-économique de la Slovénie.